

استنتاج اهداف، مبانی و اصول عدالت در روش‌های تعلیم و تربیت بر اساس آموزه‌های اسلامی

فاطمه صفاری*

مریم براتعلی**

سید ابراهیم میرشاه جعفری***

سید هاشم گلستانی****

چکیده

هدف از پژوهش حاضر استنتاج اهداف، مبانی و اصول عدالت در روش‌های تعلیم و تربیت بر اساس آموزه‌های اسلامی بود. برای دستیابی به این هدف از روش پژوهش کیفی با به‌کارگیری الگوی بازسازی شده استنتاجی فرانکنا استفاده شده است. تحلیل داده‌های پژوهش با استفاده از دسته‌بندی و کدگذاری موضوعی و تفسیر صورت گرفته است و جهت اطمینان داده‌ها به‌طور مستمر مورد بازبینی قرار گرفته است. در این پژوهش ابتدا اهداف عدالت مشخص گردید و مبانی عدالت بیان شد سپس اصول عدالت که دستورالعمل‌های کلی است از مبانی استنتاج گردید و با تکیه بر اصول روش‌های عادلانه که دستورالعمل‌های جزئی است استخراج گردید. بر اساس یافته‌های پژوهش اصول عدالت عبارت‌اند از: رعایت حقوق فردی و اجتماعی، رعایت استحقاق‌ها، اعتدال و توازن، بصیرت در عدل، حب ذات، انصاف، دادگری و میانه‌روی؛ و بر اساس یافته‌ها برخی از روش‌های تربیتی عادلانه عبارت‌اند از: برقراری عدالت اجتماعی، خشنودی مردم بر اساس ضوابط عقلی و شرعی، تکلیف به‌اندازه و سع، پاداش به‌قدر عمل، مجازات به‌قدر خطا، برقراری تناسب و هماهنگی بین اجزاء، احساس خوشایندی ناشی از درک فرد، قانون‌گذاری و پیروی از قانون.

واژه‌های کلیدی: استنتاجی فرانکنا، اصول، روش تربیتی، عدل، مبانی

* دانشجوی دکتری رشته فلسفه تعلیم و تربیت، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اصفهان (خوراسگان)، اصفهان، ایران.

** استادیار گروه علوم تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اصفهان (خوراسگان)، اصفهان، ایران. (نویسنده مسئول)

maryambaratali4520@iran.ir

*** استاد گروه علوم تربیتی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

**** استاد گروه علوم تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اصفهان (خوراسگان)، اصفهان، ایران.

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۵/۰۵

تاریخ پذیرش: ۹۸/۱۰/۱۰

مقدمه

تعلیم و تربیت یکی از مباحث مهمی است که مورد توجه همه جوامع و ادیان بوده و هدف از بعثت انبیاء الهی و نزول کتب آسمانی تعلیم و تربیت انسان است. دین اسلام و کتاب آسمانی قرآن نگاه جامع‌نگری به تعلیم و تربیت در همه ابعاد وجودی انسان داشته و برای کسب این امر از هیچ نکته‌ای فروگذار نکرده است. یکی از روش‌های تعلیم و تربیت که در قرآن به آن اشاره شده عدل است. اهمیت عدل در اسلام به حدی است که عدل یکی از اصول مذهب تشیع است و در کنار ایمان به خدا و توحید و نبوت و معاد آورده شده است. در بیان اهمیت عدل در حدیثی از امام صادق (ع) آمده است که: «وَلَمْ يَبْعَثِ اللَّهُ نَبِيًّا قَطُّ إِلَّا بِالْبِرِّ وَالْعَدْلِ» (خداوند هیچ پیامبری را به سوی مردم مبعوث نکرد مگر این‌که برای نیکی و عدالت برانگیخت). (مکارم شیرازی، ۱۳۸۹). امام جعفر صادق (ع) در بیان ضرورت برقراری عدل در جامعه فرمودند: «ان الناس يستغنون اذا عدل بينهم» اگر در میان مردمان به عدالت رفتار شود، همه بی‌نیاز می‌گردند (حکیمی، ۱۳۷۶).

عدالت پایه و بنیان انتظام جهان و اصلاح‌کننده امور جهان هستی است؛ بنابراین خداوند روش‌های تربیتی عادلانه را برای تربیت انسان‌ها استفاده کرده است. در حقیقت عدالت به مثابه ابزار تربیتی و عامل بازدارنده برای پیشگیری از ظلم است که منجر به هدایت انسان‌ها و قرار گرفتن آن‌ها در مسیر فلاح و رستگاری و رسیدن به سعادت دنیوی و اخروی و قرب الهی می‌گردد. پژوهش حاضر با هدف استنتاج اهداف، مبانی و اصول عدالت در روش‌های تعلیم و تربیت بر اساس آموزه‌های اسلامی صورت گرفته است.

روش

روش به کاربرده شده در این پژوهش کیفی با استفاده از الگوی بازسازی شده فرانکنا است. الگوی کامل فرانکنا شامل پنج قسمت است: الف) اهداف یا اصول بنیادی هنجارین، ب) گزاره‌های واقع‌نگر فلسفی یا الهیاتی، ج) دانش‌ها، مهارت‌ها و نگرش‌هایی که باید پرورش داد، د) گزاره‌های واقع‌نگر روشی، ه) توصیه‌های عملی. این الگو مورد بازسازی قرار گرفته و دو بخش الف) بایدهای آغازین، ب) گزاره‌های واقع‌نگر فلسفی یا الهیاتی به آن اضافه شده است (باقری و همکاران، ۱۳۹۴؛ باقری، ۱۳۸۷).

حوزه پژوهش با توجه به موضوع عبارت است از: قرآن، نهج البلاغه و متون و تفاسیری که بر این اساس آموزه‌های دینی نگاشته شده است. جمع‌آوری اطلاعات، به صورت

«کتابخانه‌ای» با بررسی اسناد و مدارک است؛ برای تعیین اعتبار پژوهش نتایج حاصل از پژوهش در اختیار اساتید راهنما و مشاور و متخصصان و صاحب‌نظران فن تعلیم و تربیت قرار گرفت تا در صورت نیاز اقدامات اصلاحی صورت پذیرد و با انجام تجدیدنظرهای لازم اعتبار پژوهش توسط متخصصان تأیید گردید.

مراحل اجرایی الگو که در این پژوهش به کاررفته‌اند به ترتیب عبارت‌اند از:

- ۱- بیان بایدهای آغازین
- ۲- بیان گزاره‌های واقع‌نگر
- ۳- استخراج اهداف بنیادی هنجارین
- ۴- استخراج اهداف میانی، گزاره‌های واقع‌نگر فلسفی یا الهیاتی
- ۵- استخراج اصول
- ۶- استخراج روش تربیتی

بایدهای آغازین در اصل ضرورت‌های عدل را بیان می‌کند.

در متون اسلامی عدل به معنای برابری، مثل، فدیة، ضد جور است (قرشی، ۱۳۵۳، ج ۴). عدل در لغت به معنای عدالت میانه‌روی و اجتناب از دو سوی افراط و تفریط در هر امری است، عدالت اقامه مساوات میان امور است به اینکه به هر امری آنچه سزاوار است بدهی تا همه امور مساوی شود و هر یک در جای واقعی خود که مستحق آن است قرار گیرد (طباطبایی، ۱۳۶۰، ج ۱۲). بنابراین تربیت بر اساس عدل رعایت حد وسط و تجاوز نکردن از حدود است و روش عادلانه در برخورد با افراط یا تفریط از امور، نیکی در برابر نیکی و بدی در برابر بدی به همان اندازه است.

کلمه عدل و مشتقات آن، در ضمن ۲۴ آیه و ۱۱ سوره قرآن کریم و در مجموع، ۲۸ بار و با الفاظ: «فعدلک»، «لأعدل»، «تعدل»، «تعدلوا»، «یعدلون»، «اعدلوا»، «عدل»، «عدل» و «عدلا» آمده است (امامی، ۱۳۸۹، ج ۲).

عدل الهی که در تربیت اسلامی به کاررفته را می‌توان از دو جنبه سلبی و ایجابی مورد بررسی قرار داد. جنبه سلبی آن هنگامی است که عدل در برابر ظلم است و جنبه بازدارندگی دارد. خداوند هنگامی که حق الناس در میان باشد با عدل خود با بندگان برخورد می‌کند و البته خداوند به هیچ بنده‌ای ظلم نمی‌کند بلکه این خود انسان‌ها هستند که با نادیده گرفتن تعالیم الهی به حق خود ظلم می‌کنند و با عدل خدا روبه‌رو می‌گردند.

«مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ وَأَرْسَلْنَاكَ لِلنَّاسِ رَسُولًا

وَ كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا» (النساء/۷۹). (هر خیری به تو رسد از جانب خداست و هر ناگواری به تو رسد از خود توست. ما تو را برای مردم به رسالت فرستادیم و به تو سیمتی دیگر ندادیم تا بتوانی خوشی یا ناگواری برایشان بیاوری و همین بس که خدا بر این امر گواه باشد.) بنابراین عدل می‌تواند مانع از تضییع حقوق دیگران گردد.

در این ادامه گزاره‌های واقع‌نگر و گزاره‌های هنجارین از آموزه‌های دینی استخراج شد. گزاره‌های واقع‌نگر، گزاره‌های حاوی است که مبانی تربیتی را شامل می‌شود و بیانگر واقعیت‌ها در جهان است. گزاره‌های هنجارین، گزاره‌های حاوی باید که گزاره‌های تجویزی است و ناظر به نیاز و خواست اولیه و اصل آدمی یا بایدهای حیاتی وی است که اهداف تربیتی را بیان می‌کند. در ادامه این گزاره‌ها با یکدیگر ترکیب می‌گردند از ترکیب اهداف (گزاره‌های هنجارین) و مبانی (گزاره‌های واقع‌نگر)، اصول تربیتی استخراج می‌گردد. اصول دستورات عمل‌هایی کلی‌اند که به ظهور روش‌های تعلیم و تربیت منجر می‌شوند. (باقری و همکاران، ۱۳۹۴). نحوه ترکیب این گزاره‌ها در جدول ۱ آمده است.

جدول ۱. ترکیب اصول از گزاره‌های توصیفی و گزاره‌های هنجارین (حیدری و باقری، ۱۳۹۵)

	گزاره‌های (واقع‌نگر)	گزاره‌های (هنجارین)
اصول	گزاره‌های توصیفی حاوی «است»	گزاره‌های هنجارین حاوی «باید»

یافته‌ها

– اصل رعایت حقوق فردی و اجتماعی هدف: در جامعه اسلامی افراد باید از حقوق فردی و اجتماعی یکسانی برخوردار گردند.

مبنا: عدل دارای معنا و اقسام دوگانه فردی و اجتماعی است. عدل به معنی تساوی و نفی هرگونه تبعیض است؛ و به معنی رعایت حقوق افراد و عطا کردن حقوق است. اصل: در جامعه اسلامی باید همه افراد از حقوق فردی و اجتماعی یکسان برخوردار گردند و حقوق همه افراد رعایت گردد و حق هر کس به او اعطاء شود. معنای صطلاحی عدل، مراعات حقوق دیگران است (ابراهیم‌زاده و سبحانی، ۱۳۸۳). مطهری می‌گوید: عدل یعنی این‌که حقوق مردم را رعایت کنید و پا را از مرز حقوق مردم آن‌طرف‌تر نگذارید (مطهری، ۱۳۷۳). زیرا عدل آن است که فرد آنچه بر عهده دارد بدهد و آنچه برای اوست بگیرد (قرشی، ۱۳۵۳، ج ۲).

اصل رعایت استحقاق‌ها: هدف: در جامعه باید که هر یک از افراد به اندازه استحقاقشان ستایش یا نکوهش گردند. مبنا: معیار سنجش افراد توانایی‌های خود فرد است. اصل: حاکم باید با برقراری تساوی بین افراد جامعه هر کس را به اندازه استحقاقش ستایش یا نکوهش کند. در جامعه همه افراد دارای استعداد یکسانی نیستند؛ بنابراین باید افراد با معیار توانایی‌های خود سنجیده شوند و بر اساس میزان عملکرد خود مورد تشویق یا توبیخ قرار گیرند. امام علی (ع) در نامه به مالک او را سفارش می‌کند که هر کس را به اندازه استحقاقش ستایش یا نکوهش کند: «و لا یكون المحسن و المسیء عندک بمنزله سواء، فان فی ذلک تزهیدا لاهل الاحسان فی الاحسان و تدریبا لاهل الاسائه علی الاسائه و الزم کلاً منهم ما الزم نفسه، مالکا». (هرگز انسان نیکوکار و انسان بدکار در نزد تو مساوی نباشند) (مطهری، ۱۳۵۷).

اصل اعتدال و توازن: هدف: یک اجتماع اگر بخواهد باقی و برقرار بماند باید متعادل باشد؛ و برای برقراری تعادل در جامعه باید نظم و حساب و قانون وجود داشته باشد. مبنا: برقراری عدالت در جامعه با استفاده از میزان و معیار سنجش و برقراری نظم و رعایت قانون میسر است. اصل: در جامعه اسلامی باید عملکرد افراد با معیار و میزان مشخص سنجیده شود و باید با رعایت توازن و اعتدال، انصاف و مساوات در بین افراد برقرار گردد. میزان به معنای عدل است و اگر عدل میزان خوانده شده بدین جهت است که میزان وسیله برقراری انصاف و مساوات در بین مردم است و عدل نیز چنین است (طباطبایی، ۱۳۶۰، ج ۱۸). خداوند در قرآن می‌فرماید: «و اقیموا الوزن بالقسط و لا تخسروا المیزان» (الرحمن/۹) (و باید سنجش اشیاء را به عدل و داد برپا دارید و از ترازو نگاهید).

اصل بصیرت در عدل: هدف: عدل با خرد انسان همبستگی دارد. در حکومت باید با بهره‌گیری از خرد عدالت برقرار گردد. مبنا: خرد بر عدل متقدم است. عقل زمینه‌ساز اجرای عدالت است. اصل: مسلمان باید با بصیرت و کاربرد خرد در جامعه حقیقت را بشناسد و به عدالت رفتار کند. واژه شناسان عدل را به معنای برابری، همسانی و همانند مساوات گرفته و گفته‌اند عدل و عدل در معنی نزدیک هم‌اند، ولی عدل در چیزی است که تساوی آن با بصیرت درک شود و عدل در مورد چیزی است که تساوی آن با حس فهمیده شود (عربشاهی کریزی، ۱۳۹۵). حضرت علی (ع) عقل و خرد را مقدمه و زمینه‌ساز شناخت عدالت می‌داند هنگامی که از ایشان سؤال می‌شود عاقل کیست در پاسخ می‌فرمایند: «هُوَ الَّذِي يَضَعُ الشَّيْءَ مَوَاضِعَهُ» (خردمند آن است که هر چیزی را در جای

خود می‌نهد). پس درباره جاهل سؤال کردند فرمودند: «قَدْ فَعَلْتُ». با معرفی خردمند، جاهل را نیز شناساندم. سیدرضی در ادامه می‌نویسد: «یعنی أن الجاهل هو الذي لا يضع الشيء موضعه فكأن ترك صفة له إذ كان بخلاف وصف العاقل.» (یعنی جاهل کسی که هر چیزی را در جای خود نمی‌گذارد، بنابراین با ترک معرفی مجدد، جاهل را شناساند.) (نهج‌البلاغه، ۱۳۷۹، حکمت ۲۳۵)؛ و هنگامی که از ایشان درباره عدل سؤال می‌شود می‌فرمایند: «العدل يضع الأمور مواضعها.» یعنی عدل و دادگری هر چیزی را در جای خویش قرار می‌دهد (نهج‌البلاغه، حکمت ۴۳۷، ۱۳۷۹). بنابراین اندیشه ورزی و تعقل در امور به شناخت نیک و بد کمک کرده و عامل بازدارنده از خطا و سبب هدایت به صراط مستقیم است. برای اینکه فرد بتواند به عدالت رفتار کند ابتدا باید علم و حکمت لازم نسبت به عدالت داشته باشد تا بتواند از علم عدالت در مسیر برقراری عدالت بهره ببرد. سیره تربیتی پیامبران بر این بوده است که با زدودن ستم‌ها و برپا کردن عدالت، حجاب‌های تربیت را پس زنند و آدمیان را به صفات و کمالات الهی متصف کنند. در حکومت عدل استعدادها شکوفا می‌شود، خردها به کمال می‌رسد و حکمت و علم فراگیر می‌شود (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۰).

اصل حب ذات (انگیزه درونی): هدف: انسان باید اعمال نیک انجام دهد و از ارتکاب به گناه دوری کند. مبنا: آنچه فرد را به انجام عمل مطلوب می‌انگیزد و از مبادرت به خطا باز می‌دارد، همان حب ذات است. اصل: مسلمان باید حب ذات داشته باشد تا با علم به این‌که نیکی یا بدی که انجام می‌دهد به خود او بازمی‌گردد به عدالت رفتار کند. انسان باید بداند که پیامد عمل او زیان خود وی را در پی دارد یا آن‌که به سود خود اوست، در این صورت زمینه مناسب برای یافتن انگیزه‌ی درونی نسبت به ترک یا انجام عمل را یافته است. باید این، الزام بیرونی جای خود را به الزام درونی بدهد و فرد، خود را از درون ملزم به ترک یا انجام عمل ببیند (باقری، ۱۳۹۲).

اصل انصاف: هدف: در جامعه باید انصاف و مساوات در بین مردم برقرار گردد؛ و همه از فرصت‌های شغلی به نسبت یکسان بهره‌مند گردند. مبنا: برقراری عدالت در جامعه در سایه تعاون و همکاری با یکدیگر امکان‌پذیر است. اصل: در جامعه اسلامی باید انصاف و مساوات در بین مردم برقرار گردد و همه از فرصت‌های شغلی بهره‌مند گردند و افراد جامعه باید با یکدیگر تعاون و همکاری داشته باشند. در جامعه اسلامی باید مساوات بین افراد برقرار گردد و همه بتوانند از فرصت‌های شغلی به نسبت یکسان

بهره‌مند گردند به نحوی که به کسی ظلم نشود. در حدیثی از پیامبر (ص) آمده است: «الْمَلِكُ يَبْقَى مَعَ الْكُفْرِ وَلَا يَبْقَى مَعَ الظُّلْمِ» حکومت با کفر باقی می‌ماند ولی با ظلم باقی نمی‌ماند (امامی، ۱۳۸۹، ج ۲).

اصل دادگری: هدف: در قضاوت باید رعایت دادگری بشود و باید قول یا حکمی بیان شود که به حق و انصاف باشد و مورد رضایت و خشنودی مردم واقع شود و ضد جور باشد. مبنا: عدل به معانی دادگری و حکم به حق و رعایت انصاف، است. اصل: حاکم باید به حق حکم کند و رعایت دادگری را بنماید. عدل به معانی میانه‌روی، هم‌وزن و هم‌اندازه چیزی، کیل و پیمانه، رعایت حد وسط، دادگری و حکم به حق و انصاف، قول یا حکمی که مورد رضایت و خشنودی مردم واقع شود و ضد جور استعمال می‌شود که تا حدی به هم نزدیک هستند (خسرو پناه و همکاران، ۱۳۹۳).

اصل میانه‌روی: هدف: مسلمان باید در هر امری میانه‌رو باشد. مبنا: عدل حد وسط میان افراط و تفریط است؛ عدل رعایت اندازه و حد اعتدال است. اصل: مسلمان باید میانه‌روی و حد وسط بین افراط و تفریط را رعایت کند. امام علی (ع) عدل را انصاف می‌خواند و می‌فرماید: «العدل الانصاف» عدل، انصاف دادن و ستم نکردن است (نهج البلاغه، ۱۳۷۹، حکمت ۲۳۱). ایشان بهترین مردم را افراد میانه‌رو می‌دانند: «خیر الناس فیّ حالاً النَّمَطُ الاوسط، فالزموه»؛ یعنی: بهترین مردم درباره من (علی ع) گروه میانه‌رو هستند (نه دشمنی دارند و نه غلو کنند) بنابراین از آن‌ها جدا نشوید (نهج البلاغه، ۱۳۷۹، خطبه ۴۷).

-ترکیب مبانی و اصول و استخراج روش

با ترکیب اهداف و مبانی، اصول عدل مشخص گردید؛ در این قسمت از ترکیب مبانی و اصول، روش‌های تربیتی عادلانه استخراج می‌گردد.

جدول ۲. استخراج روش‌های تربیتی عادلانه

مبانی عدل	اصول عدل	روش‌های عادلانه
رعایت تساوی و نفی تبعیض	رعایت حقوق فردی و اجتماعی	۱- برقراری عدالت اجتماعی ۲- خشنودی مردم بر اساس ضوابط عقلی و شرعی
میزان توانایی‌های فرد معیار سنجش افراد	رعایت استحقاق‌ها	۱- تکلیف به اندازه وسع ۲- پاداش به قدر عمل ۳- مجازات به قدر خطا

مبانی عدل	اصول عدل	روش‌های عادلانه
قانون و میزان در جامعه وسیله سنجش افراد	اعتدال و توازن	۱- برقراری تناسب و هماهنگی بین اجزاء ۲- احساس خوشایندی ناشی از درک فرد ۳- قانون‌گذاری و پیروی از قانون
عقل و خرد مقدمه و زمینه‌ساز عدالت	بصیرت در عدل	۱- برقراری عدل با خردورزی ۲- تعلیم حکمت و علم عدالت
حب ذات عامل بازدارنده از گناه و ایجاد انگیزه جهت انجام عمل نیک	حب ذات (انگیزه درونی)	۱- روبه‌رو شدن با نتایج اعمال ۲- انذار و تبشیر
تعاون و همکاری افراد در جامعه	انصاف	۱- مساوات در پاداش و فرصت‌های شغلی ۲- آموزش حرفه‌های مختلف
دادگری و حکم به حق	دادگری	۱- انصاف و مقابله با ظلم ۲- حکم به حق ۳- رضا و تسلیم در برابر احکام الهی
عدالت حد وسط میان افراط و تفریط	میانه‌روی	۱- تحفظ بر حد وسط میان افراط و تفریط ۲- رعایت اندازه و حد اعتدال

بحث و نتیجه‌گیری

رسیدن به مدینه فاضله اسلامی منوط به تحقق اهداف عدالت در گستره جامعه اسلامی است و این مهم میسر نمی‌شود مگر با شناخت صحیح و همه‌جانبه از مفهوم عدالت؛ برای حصول به این امر بایستی با بهره‌گیری از آموزه‌های اسلامی اهداف عدالت را مشخص کرد و مبانی عدالت را شناخت سپس با مبنا قرار دادن این آموزه‌ها می‌توان به یکسری اصول و دستورالعمل‌های کلی دست‌یافت این دستورالعمل‌ها ناظر بر اصول عدالت هستند که برای کاربست آن در جامعه و تربیت افراد عادل باید اصول به دستورالعمل‌های جزئی‌تر تبدیل گردند این دستورالعمل‌های جزئی روش‌های تربیتی عادلانه را بیان می‌کنند.

برای تحقق اهداف عدالت باید روش‌های تربیتی عادلانه در جامعه به کار رود تا تأثیر تربیتی خود را در افراد جامعه بگذارد. روش‌های تربیتی عادلانه عبارت‌اند از: برقراری عدالت اجتماعی، خشنودی مردم بر اساس ضوابط عقلی و شرعی، تکلیف به اندازه و سع، پاداش به قدر عمل، مجازات به قدر خطا، برقراری تناسب و هماهنگی بین اجزاء، احساس خوشایندی ناشی از درک فرد، قانون‌گذاری و پیروی از قانون، برقراری عدل با

خردورزی، تعلیم حکمت و علم عدالت، روبه‌رو شدن با نتایج اعمال، انذار و تبشیر، مساوات در پاداش و فرصت‌های شغلی، آموزش حرفه‌های مختلف، انصاف و مقابله با ظلم، حکم به حق، رضا و تسلیم در برابر احکام الهی، تحفظ بر حد وسط میان افراط و تفریط، رعایت اندازه و حد اعتدال. با کاربست روش‌های تربیتی عادلانه در جامعه هر چیزی در سر جای خود قرار می‌گیرد و افراد به قدر استحقاق، توانایی و استعداد خود از حقوق فردی و اجتماعی برخوردار می‌شوند پیوند بین مردم و مسئولین برقرار می‌گردد و همه افراد با همکاری و تعاون با یکدیگر وسیله رفاه و امنیت خود و دیگران را فراهم می‌کنند و بر این اساس جامعه به رشد و تعالی و پیشرفت دست می‌یابد.

منابع

- ابراهیم‌زاده، ع. و سبحانی، س. (۱۳۸۳). *مبانی اندیشه اسلامی (۱)*. تهران: سپهر اندیشه.
- الاحسائی، م. (۱۴۰۳). *عوالی الثالی*. جلد ۴. قم: موسسه السید الشهداء.
- امامی، ع. (۱۳۸۹). *فرهنگ قرآن: تبیین اصطلاحات قرآن از منظر تفسیر و روایات*، جلد ۲. قم: مطبوعات دینی.
- باقری، خ. (۱۳۸۷). *درآمدی بر فلسفه تعلیم و تربیت جمهوری اسلامی ایران*. جلد اول. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- باقری، خ. (۱۳۹۲). *نگاهی دوباره به تربیت اسلامی*. جلد اول، چاپ سی و یکم. تهران: خجسته.
- باقری، خ.، سجادیه، ن. و توسلی، ط. (۱۳۹۴). *رویکردها و روش‌های پژوهش در فلسفه تعلیم و تربیت*، چاپ دوم. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- پاینده ا. (۱۳۸۵). *نهج الفصاحه*، چاپ دوم. اصفهان: خاتم‌الانبیاء.
- حرانی، ام. (۱۳۶۷). *تحف العقول عن آل الرسول*، ترجمه احمد جنتی. تهران: سپهر.
- حکیمی، م. ر. (۱۳۷۶). *تعریف «عدالت» از زبان امام صادق ع.* نشریه نقد نظر، ۱۰، ۵۸-۷۹.
- حیدری، س. و باقری، خ. (۱۳۹۵). *ارائه الگویی نظری در برنامه درسی آموزش حرفه‌ای بر اساس فلسفه تعلیم و تربیت ایران. فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، (۲)۱، ۷۵-۹۸.
- خسرو پناه، ع. ح.، پور عزت، ع. ا. و محمد نژاد چاووشی، ح. (۱۳۹۳). *وسعت معنایی عدالت در قرآن. مجله مطالعات تفسیری*، ۵(۱۷)، ۴۹-۷۴.
- دشتی، م. (۱۳۷۹). *ترجمه نهج‌البلاغه*. قم: پرهیزکار.
- دلشاد تهرانی، م. (۱۳۸۰). *سیری در تربیت اسلامی*. چاپ چهارم. تهران: ذکر.

- راغب اصفهانی، ح. (۱۳۶۹). ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن. مترجم سید غلامرضا خسروی حسینی. جلد ۲. قم: موسسه تحقیقات و نشر معارف اهل بیت.
- طباطبایی، م. ح. (۱۳۶۰). ترجمه تفسیر المیزان، مترجم: محمدباقر موسوی همدانی، جلد‌های ۱۲ و ۱۸. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- عربشاهی کریزی، ا. (۱۳۹۵). بررسی عدالت در قرآن کریم در سه محور. فصلنامه مطالعاتی قرآن، ۷(۲۸)، ۱۰۹-۱۳۲.
- قرشی، ع. ا. (۱۳۵۳). قاموس قرآن. جلد ۲ و ۴. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مطهری، م. (۱۳۸۵). یادداشت‌های استاد مطهری، جلد ۶. تهران: صدرا.
- مکارم شیرازی، ن. (۱۳۸۹). اهداف قیام حسینی. قم: امام علی (ع).
- موسویان، س. ع. و بهاری قراملکی، ح. (۱۳۹۲). مبانی فقهی بازارهای پول و سرمایه و کاربردهای آن. مجله معرفت اقتصاد اسلامی، موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره)، ۵(۹).